

УДК 159.9

DOI: 10.32342/2522-4115-2020-1-19-4

О. А. ДАЦЕНКО,

*асистент кафедри загальної та вікової психології
Криворізького державного педагогічного університету*

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ САМОЕФЕКТИВНОСТІ ЯК ПСИХОЛОГІЧНОГО ФЕНОМЕНА

Здійснено спробу аналізу традиційних підходів до проблеми самоефективності як у вітчизняній, так і зарубіжній психології. Зазначено важливість дослідження проблеми для системного вивчення феномену продуктивної самореалізації особистості. Подано теоретичний огляд деяких сучасних концепцій самоефективності, розглянуто різні дефінітивні позиції щодо її психологічної інтерпретації. Аналізуються змістовно подібні до явища самоефективності конструкти, виділені в межах інших психологічних теорій. Проявляється психологічна сутність самоефективності у зв'язку з почуттями впевненості у досягненні значущого результату. Розкривається специфіка самоефективності як особистісно-когнітивного конструкту, який проявляє свою здатність у централізованій організації внутрішніх та зовнішніх ресурсів особистості для продуктивної життєдіяльності. Зауважуються можливості самоефективності виступати як свідомий механізм саморегуляції діяльності та поведінки. Відзначається системна організація самоефективності, її взаємодетермінований зв'язок з раціональними, емоційно-почуттєвими, мотиваційно-ціннісними та поведінковими компонентами самосвідомості суб'єкта. Робиться спроба виявлення деяких функціональних ознак феномена, наголошується на його адаптаційному, рефлексивному, емоційно-оцінному, смислоутворюючому та регулятивному характері. Підкреслено зв'язок самоефективності з відповідними особистісними якостями: наполегливістю, сміливістю, активністю, оптимізмом, здатністю долати труднощі і т. д. Окреслено перспективи подальших наукових пошуків. Наголошується на необхідності створення цілісної теоретичної моделі дослідження феномена та розробки практичного інструментарію, використання якого сприяло б підвищенню показників особистісної самоефективності.

Ключові слова: самоефективність, продуктивність, раціоналізація діяльності, мотивація, самореалізація, компетентність, переконаність, віра в успіх.

Сделана попытка анализа традиционных подходов к проблеме самооэффективности как в отечественной, так и зарубежной психологии. Отмечена важность исследования проблемы для системного изучения феномена продуктивной самореализации личности. Представлен теоретический обзор некоторых современных концепций самооэффективности, рассмотрены разные дефинитивные позиции относительно ее психологической интерпретации. Анализируются содержательно подобные к явлению самооэффективности конструкты, выделенные в рамках других психологических теорий. Определяется психологическая сущность самооэффективности в связи с чувством уверенности в достижении значимого результата. Раскрывается специфика самооэффективности как личностно-когнитивного конструкта, который выявляет свою способность в централизованной организации внутренних и внешних ресурсов личности для продуктивной жизнедеятельности. Подчеркиваются возможности самооэффективности выступать в качестве осознанного механизма саморегуляции деятельности и поведения. Отмечается системная организация самооэффективности, взаимодетерминационной связи с рациональными, эмоционально-чувственными, мотивационно-ценностными и поведенческими компонентами самосознания субъекта. Делается попытка выявления некоторых функциональных признаков феномена, акцентируется внимание на его адаптационном, рефлексивном, эмоционально-оценочном, смыслообразовательном и регулирующем характере. Подчеркивается связь самооэффективности с

соответствующими личностными качествами: настойчивостью, смелостью, активностью, оптимизмом, умением преодолевать трудности. Определены перспективы дальнейших научных поисков. Отмечается необходимость создания целостной теоретической модели феномена и разработки практического инструментария, использование которого способствовало бы повышению показателя самоэффективности личности.

Ключевые слова: самоэффективность, продуктивность, рационализация деятельности, мотивация, самореализация, компетентность, убежденность, вера в успех.

Постановка проблеми. Глобальні політичні та соціально-економічні зміни, що відбуваються в наш час, вносять суттєві корективи в традиційну схему життєдіяльності людини, встановлюючи нові стандарти життєвого успіху. Людина постає перед необхідністю вирішення складних завдань, пошуку індивідуально-психологічних ресурсів продуктивної самореалізації. Сучасне життя потребує використання всіх умінь і талантів, максимального розкриття потенціалу, адже вимоги конкурентоспроможності акцентують увагу на формуванні такої особистості, яка б успішно справлялася з викликами життя, була ефективною у різних видах діяльності. Коло проблем, що окреслилося, має глобальний характер, оскільки актуалізує необхідність дослідження особистості як суб'єкта діяльності та власної екзистенційної активності з різних концептуальних підходів. Проте, незважаючи на певну презентованість проблеми в науковому просторі, зберігається відносна дефінітивна невизначеність при розгляді самого конструкту «самоефективність». Під великим питанням перебуває вивчення особливостей, структури, динаміки і типології зазначеного явища. У зв'язку з цим гостро постає необхідність розробки цілісної системної моделі феномена самоефективності, виявлення умов, факторів або детермінант продуктивної самореалізації особистості. Практична значущість дослідження проблеми зумовлена соціальним запитом щодо виховання успішного, всебічно розвиненого покоління, яке б вирішувало глобальні соціально-економічні, культурні, гуманістичні, політичні та інші завдання суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній психології проблема самоефективності займає важливе місце. Її теоретико-методологічні і практичні засади активно досліджуються в працях А. Бандури, Р. Шварцера, Д. Шанка, М. Єрусалема, Б. Зіммермана, Т. Гордєєвої, Д. Леонтьєва, В. Ромека та ін. Сутнісні особливості самоефективності вивчали зарубіжні вчені Дж. Капраро, Е. Лангер, Д. Сервон, Дж. Роттер та ін. Значний інтерес до поняття самоефективності простежується в працях російських дослідників Т. Скрипкіної, М. Гайдара, Р. Кричевського, А. Лощакової, О. Шепелевої та інших, які виявили прямий зв'язок між самоефективністю і рівнем успішності в різних видах діяльності. Самоефективність як інструмент життєстійкості та умова подолання стресу висвітлювалися в дослідженнях С. Мадді, Р. Лазаруса, С. Фолкмана. Достатню презентованість проблема має в працях українських дослідників і пов'язана з процесами самоорганізації і самотворення (С. Максименко, Т. Титаренко, В. Ямницький, Л. Сердюк та ін.). Але, незважаючи на широку представленість, проблема залишається актуальною і потребує більш ґрунтового та системного аналізу.

Мета статті – теоретичний аналіз класичних поглядів на проблему самоефективності в психологічній науці, визначення теоретико-методологічних засад дефініції «самоефективність», виявлення психологічної сутності та основних функціональних характеристик феномена.

Виклад основного матеріалу. Перші підходи до вивчення проблеми самоефективності окреслилися в зарубіжній психології в 50–60-ті роки ХХ ст., хоча сам термін «самоефективність» з'явився пізніше, завдяки працям Р. Уайда і Р. Чармса. На думку науковців, самоефективність розуміється з точки зору мотиваційного фактора успішної поведінки та діяльності й інкорпорується з поняттями компетентності та життєвого досвіду [10, с. 42]. Більш розгорнуте наукове тлумачення феномена дає А. Бандура, який виступає фундатором теорії самоефективності (self-efficacy). У своїй соціально-когнітивній концепції він визначає самоефективність як «...переконання людини у своїй здатності діяти успішно всупереч обставинам» [3, с. 23]. Інтегралом цього переконання, за автором, виступає «позитивна самоефективна думка», яка дозволяє бути впевненим у тому, що, мобілізуючи необхідні зусилля, ментальні та поведінкові ресурси, можна досягти позитивного результату. Науко-

вещь вважає самоефективність центральною детермінантою людської поведінки, раціональною оцінкою діяльності на предмет можливостей досягнення успіху. Досліджуючи питання структурної організації самоефективності, А. Бандура виділяє кілька базових компонентів: присвоєння собі успіху, підтримка високої самооцінки та віра у власні сили [3, с. 24]. До основних факторів самоефективності автор відносить: досвід безпосередньої діяльності; опосередкований досвід (досвід інших людей, спостереження за схожими ситуаціями); думки суспільства (соціальні очікування); фізичний та емоційний стан людини [3, с. 24–25].

Спираючись на теорію А. Бандури, Дж. Капраро, Д. Сервон зауважують, що великого значення у розумінні сутності самоефективності надається раціональним механізмам, які забезпечують процеси свідомого аналізу та оцінки ситуації майбутнього успіху [13]. Мова йде про складні процеси інтелектуальної активності суб'єкта, що, включаючи систему раніше напрацьованих ЗУН, розбудовують діяльність та поведінку так, щоб вони мали бажаний, конструктивний результат. Інтелектуальні ресурси самоефективності є певним «людським капіталом», що виконує функцію продуктивного життєзабезпечення. Завдяки їм людина може адекватно оцінювати ситуацію, ставити мету, вибирати засоби її досягнення. Схожа психологічна позиція проявляється в теорії контролю дії Ю. Куля, де зазначається, що в структурі самоефективності великого значення набувають різні когнітивні елементи, що визначають патерни мислення, цілепокладання, мотивацію, атрибуцію і т. д.; включають комплексну оцінку застосованих умінь, що дозволяє людині бути впевненою в тому, що її дії будуть результативними [5].

Ідея когнітивного опосередкування підтримується дослідженнями Р. Уолкера, Е. Чапмена, в яких самоефективність – це не особистісна риса, а особлива мисленнєва структура, що дозволяє суб'єкту аналізувати свої можливості при виконанні тих чи інших дій [2, с. 273]. Це певна свідомо «ревізія» свого особистісного потенціалу на предмет виявлення тих чинників, які оптимізують діяльність, приводять до її результативності. У дослідженнях Р. Шварцера і М. Єрусалима самоефективність розуміється як світоглядна категорія, що виражає загальну переконаність людини у своїх внутрішніх факторах, які сприяють успіху [7, с. 39]. Самоефективність виявляє здатність до «централізованої організації власних ресурсів, а також уміння отримувати необхідне з навколишнього середовища» [7, с. 40]. У зв'язку з цим самоефективність можна зрозуміти як процес інтеграції когнітивних, соціальних та поведінкових компонентів для оптимізації власної життєдіяльності.

Американські дослідники Р. Фреджер і Д. Фейдімен вивчали самоефективність у контексті реакції людини на специфічні, нетипові завдання. На їхню думку, самоефективність впливає на постановку мети, вибір рівня складності завдання, визначає цілеспрямованість, наполегливість, емоційні реакції у спробі досягти бажаних результатів. Великого значення тут набуває особистий досвід досягнень, досвід успіхів і невдач [13, с. 537]. Успіх, досягнутий власними силами, допомагає людині повірити у свою здатність отримувати необхідне, підвищує самооцінку, формує позитивне самоставлення. Досвід успішності, закріплюючи очікування ефективності, підвищує рівень впевненості у своїх можливостях, дозволяє людині бути активною, ставити амбіційні цілі і обирати завдання підвищеної складності.

У визначенні, яке дають Г. Крайг та Д. Бокум, «самоефективність є тим, що індивід здатний реально зробити в певній ситуації» [5, с. 142]. Автори уточнюють, що таке розуміння стосується так званої актуальної самоефективності, яка ґрунтується на «уявленнях про наші можливості, базовані на спостереженнях за нашими успіхами і невдачами, а також за успіхами і невдачами інших людей» [5, с. 143]. У зв'язку з цим у структурі самоефективності науковці виділяють два рівні: об'єктивний – як сформованість певних умінь і навичок людини, оцінити які за результатами діяльності може сторонній спостерігач, і суб'єктивний – самооцінка цих умінь і навичок, визначення їх дійовості у власній діяльності [6].

Імплицитні теорії інтелекту К. Двек висвітлюють питання зв'язку високої самоефективності з «орієнтацією на оволодіння майстерністю» [16]. Люди, які орієнтовані на оволодіння майстерністю, вважають, що успішність залежить від інтелектуальних здібностей, які постійно потрібно розвивати («теорія нарощування»). Натомість люди, які переконані в даності (імплицитності) інтелекту як незмінної якості проявляють менше здатності до результативності. Заявлені особистісні атитюди задають два типи мотиваційних парадигм, що характеризуються різним видом поведінкових та емоцій-

них реакцій. «Орієнтація на майстерність» складається з реакцій досягнення, збільшення наполегливості, працьовитості, прагнення до перетворення ситуації на власну користь, пошуку стратегій вирішення проблеми. Натомість «безпомічність» проявляється в нестачі наполегливості, пасивності, сумнівах і в прагненні уникнути невдачі [11, с. 120–121].

Психологічний фундаменталізм феномена самоефективності засвідчує необхідність його дослідження в контексті теорій «компетентнісної мотивації» Р. Уайта, мотивації досягнення успіху та запобігання невдачі (Г. Мюррей, Х. Хекхаузен, Д. Мак-Клелланд, Дж. Аткинсон) та атрибутивної теорії мотивації Б. Вайнера.

Дослідження самоефективності в руслі мотиваційних теорій концентрується навколо праць Р. Уайта, де автор вводить в структуру мотивації самоефективності категорію «компетентності» [12]. Компетентність як рівень обізнаності і досвідченості є силою, що детермінує прагнення до успішної самореалізації, підкріплює мотивацію через почуття ефективності. Як динамічна комбінація знань, вмінь і практичних навичок компетентність визначає здатність особистості успішно вирішувати завдання, досягати поставленої мети. Як внутрішній мотив компетентність не просто спонукає до дії, а й супроводжується почуттями впевненості, віри у власні сили.

В атрибутивній теорії мотивації Б. Вайнера, зазначається, що поведінка та діяльність людини багато в чому залежать від розуміння причин своїх успіхів і невдач [6]. Згідно з підходом, процес атрибуції впливає на очікування майбутнього результату, визначає програмно-цільові та операційно-дійові елементи діяльності та поведінки, реалізація яких каталізує або інгібує досягнення успіху. Каузальна атрибуція у системі самоефективності визначає локус причинності, що дає можливість контролювати ситуацію.

Доволі розповсюдженою тенденцією у вивченні проблем самоефективності є висвітлення питання в руслі теорії мотивації досягнення успіху та запобігання невдачі. Зокрема Х. Хекхаузен наголошував, що діяльність має залишати після себе відчутний результат; результат діяльності має оцінюватися якісно чи кількісно; вимоги до оцінюваної діяльності мають бути адекватними, тобто такими, щоб діяльність могла завершитися успіхом; діяльність має бути бажаною для суб'єкта, і її результат має бути отриманий ним самим [14].

Аналіз мотиваційних теорій самоефективності дозволяє зазначити, що мотивація досягнення може розглядатися як предиктор самоефективності. Прагнення досягнень стимулює вибір особистістю таких ситуацій, в яких вона почувала б себе переможцем, забезпечує активний пошук інформації та ресурсів для досягнення мети. Суб'єкти, які мотивовані на успіх, зазвичай впевнені в позитивному результаті, їм властива схильність до розумного ризику, готовність узяти на себе відповідальність, значна наполегливість, цілеспрямованість та працьовитість. Тобто ті якості, які напряду визначають самоефективність особистості.

Полярна тенденція самоефективності – «вивчена безпорадність» представлена в концепції М. Селігмана і С. Майєра. Під вивченою безпорадністю розуміється порушення внутрішньої мотивації суб'єкта, що є наслідком негативних результатів або втрати контролю за ситуацією [4]. Коли людина не здатна впливати на обставини, постійно стикається з неупішністю, у неї з'являється стійке переконання того, що вона невдаха та від неї мало що залежить. Тобто формується стійка установка очікування поразки, що зрозумілим чином детермінує низьку самоефективність. У своїх дослідженнях М. Селігман довів, що переживання неможливості управляти обставинами, невпевненість у собі, зменшують рівень мотиваційного напруження, провокують появу пасивності, ригідності, байдужості і, відповідно, низької самоефективності [4].

Дефінітивний аналіз поняття «самоефективність» засвідчує його розгорнутість у широкому категоріальному полі психологічної науки. Дослідники відносять цей феномен до різних класів психологічних явищ, але найчастіше фігурує його розуміння як переконаність, віра суб'єкта у свої можливості здійснювати діяльність, а також власний розвиток у ході досягнення поставлених перед ним цілей і завдань [4; 10; 15]. Спільним в існуючих визначеннях є почуття віри у свою конструктивну особистоздатність, оптимізм, орієнтованість на майбутні досягнення.

Ідея впевненості в собі є стрижневою в концепціях самоефективності багатьох авторів. Так, О.А. Шепелева конструє конструкт самоефективності описує як когнітивну детермінанту саморегуляції діяльності і визначає його як особисте переконання (впевненість) індивіда в наявності у нього здібностей, потрібних для досягнення мети [15, с.10]. Причому конструкт переконання активізовано рефлексивним значенням, оскільки він ґрунтується на аналізі та оцінці раніше досягнутого, базується переважно на свідомій моделі успішного виконання діяльності. На думку О.В. Селезньової, рефлексія в структурі самоефективності розглядається як «ядро» і здатна змінити поведінку суб'єкта на більш рентабельну. Сам феномен самоефективності авторка визначає як особистісну якість, яка «забезпечує саморегуляцію цілеспрямованої активності людини за рахунок формування суджень про свою здатність успішно діяти в конкретних ситуаціях» [9, с. 7] Серед основних функцій самоефективності науковець виділяє функції: самооцінки, самоконтролю та самопідтримки [9].

За визначенням Т.П. Скрипкиної, самоефективність – це віра суб'єкта у свою можливість впоратися з певною діяльністю [10, с. 114]. В. Ромек самоефективність тлумачить як самовпевненість або «позитивну суб'єктивну оцінку індивідом власних навичок і здібностей у досягненні значущих для нього цілей» [8, с. 133]. Автор фактично ототожнює поняття самоефективності та самовпевненості, наголошуючи на їх спільних функціональних можливостях – відображати уявлення про свої здібності на предмет їх плідності. Проте аналіз сучасних психологічних концепцій доводить, що самовпевненість – це емоційно-ціннісне ставлення людини до себе, узагальнена особистісна диспозиція, яка містить у собі аспект позитивного самосприйняття, тоді як самоефективність – раціональна інтегральна система знань та поведінкових навичок, орієнтованих на високу досягнення.

Р.Л. Кричевський у своїх працях поняття самоефективності формулює таким чином: «... переконаність людей у своїх можливостях мобілізувати мотивацію, інтелектуальні ресурси, поведінкові зусилля на здійснення контролю за подіями, що впливають на їхнє життя» [2, с. 271]. В. Толочек пропонує розглядати самоефективність як «властивість особистості, що характеризує вміння людини керувати своїм розвитком і діяльністю з метою ефективного досягнення поставлених завдань» [12, с. 8].

Самоефективність розглядається як уміння людини вибудовувати стратегію життєдіяльності відповідно до здібностей конструювання поведінки, завдяки яким людина досягла успіху. Схожа точка зору спостерігається в працях М.І. Гайдара, де самоефективність розглядається з позиції індивідуально-психологічних здібностей, спрямованих на продуктивність самореалізації особистості в різних аспектах її функціонування [4, с. 10]. Науковцем підкреслюється, що самоефективність є «...поєднанням уявлень людини про свої можливості і здібності бути продуктивним при здійсненні майбутньої поведінки, діяльності, спілкування і її впевненість в тому, що вона зуміє реалізувати себе в них і досягти очікуваного об'єктивного і суб'єктивного ефекту» [4, с.11]. М.І. Гайдар пропонує розглядати в структурі самоефективності такі компоненти [4, с. 17]: когнітивно-рефлексивний (як система знань та уявлень); емоційно-оцінний (як система суб'єктивних атитюдів щодо «Я»); регулятивно-поведінковий. Серед основних видів самоефективності автор виділяє: діяльнісну, комунікативну та особистісну самоефективність [4].

Проведений теоретичний аналіз традиційних концепцій самоефективності дозволяє окреслити основні психологічні властивості феномена. Під самоефективністю в сучасній психології розуміють уявлення людини про свої можливості і здібності бути продуктивним при здійсненні майбутньої діяльності, спілкування або поведінки. Причому ці уявлення ґрунтуються на почуттях впевненості у тому, що людина, реалізуючи себе, отримає бажаний результат. Позитивне сприймання своїх можливостей – це не просто афективні реакції на себе, це складний когнітивно-опосередкований акт, що ґрунтується на оцінці власної ефективності в досягненні поставлених цілей. Самоефективність є продуктом складного процесу саморозуміння, який виникає на основі раціоналізації різних джерел інформації про власну рентабельність; базується на порівнянні власних досягнень із соціальними стандартами, успіхами і оцінками інших людей.

Самоефективність – це не окрема особистісна риса, а узагальнений показник саморозвитку і самоздійснення людини, що проявляє складні зв'язки з різними індивідуально-психологічними системами: потребово-мотиваційною, ресурсами, компетентністю, самооцінкою, самоставленням і т. д. Підкреслено зв'язок самоефективності з відповідними якостями: наполегливістю, сміливістю, активністю, оптимізмом і т. д. Самоефективність напряму відображає ступінь зусиль, яких людина готова докласти для діяльності, уміння переборювати труднощі і взагалі плідно здійснювати свій життєвий проект. У структурі успішної самореалізації самоефективність виконує декілька функцій: когнітивно-рефлексивну (можливість самопізнання, усвідомлення успіхів і невдач); адаптивну; емоційно-оцінну (можливість оцінити ступінь докладання власних зусиль); регулятивно-поведінкову (контроль за ситуацією); смислоутворюючу (успіх як цінність); мотивуючу.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Проведений аналіз психологічних особливостей самоефективності дозволяє визначити цей феномен як складне індивідуально-психологічне утворення, когнітивно-опосередкованого характеру, що проявляється у почуттях впевненості або віри у власний успіх. За своєю структурною організацією самоефективність є багатоскладовим явищем і може включати різні елементи, наприклад: мотивацію, компетентність, рефлексію, самооцінку і т. д. Проявляється поліфункціональна природа самоефективності, її глобальна роль у процесах конструктивного життєтворення. Перспективність наукової розвідки може бути визначена в напрямі вивчення структури, детермінант та механізмів зазначеного явища, його емпіричного дослідження, а також розробки і впровадження психотехнологій, використання яких значно б підвищило рівень самоефективності особистості.

Список використаної літератури

1. Анциферова Л.А. Развитие личности и проблемы геронтопсихологии / Л.А. Анциферова. – Москва: Литрес, 2006. – 512 с.
2. Байбанова Ф.А. Динамические особенности личностной самоэффективности будущего педагога / Ф.А. Байбанова // Фундаментальные исследования. – Москва: АСТ ПРИНТ, 2014. – № 11–12. – С. 271–273.
3. Бандура А. Теория социального научения / А. Бандура. – Санкт-Петербург: Евразия, 2000. – 320 с.
4. Гайдар М.И. Развитие личностной самоэффективности студентов-психологов на этапе вузовского обучения: автореф. дисс. ... канд. психол. наук: спец: 19.00.07 – «Общая психология. История психологии» / М.И. Гайдар. – Курск, 2008. – 27 с.
5. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг, Д. Бокум. – Санкт-Петербург: Питер, 2005. – 940 с.
6. Кричевский Р.Л. Самоэффективность и акмеологический подход к исследованию личности / Р.Л. Кричевский // Акмеология. – 2001. – № 1. – С. 47–52.
7. Полякова О.Б. Особенности самоэффективности психологов и педагогов с профессиональными деформациями / О.Б. Полякова // Наука и образование. – 2015. – № 10. – С. 36–41.
8. Ромек В.Г. Понятие уверенности в себе в современной социальной психологии / В.Г. Ромек // Психологический вестник. – 1996. – Вып. 1, ч. 2. – С. 132–146.
9. Селезнева Е.В. Самоэффективность как акмеологический инвариант профессионализма кадров управления [Электронный ресурс] / Е.В. Селезнева // Акмеология. 2016. – № 2. – Режим доступа: <http://akmeology.ru/data/documents/2016>
10. Скрипкина Т.П. Доверие к себе как фактор развития субъектности в онтогенезе / Т.П. Скрипкина. – Ростов н /Дону: ЮФУ, 2010. – 328 с.
11. Смирнов С.Д. Я-теории, их роль в мотивации, становлении личности и развитии / С.Д. Смирнов // Вопросы психологии. – 2001. – № 6. – С. 119–121.
12. Толочек В.А. О возможности новых подходов к профессиональной самоэффективности субъекта / В.А. Толочек // Психология. Экономика. Право. – 2013. – № 1. – С. 6–15.

13. Фрейджер Р. Теории личности и личностный рост / Р. Фрейджер. Д. Фрейдимен. – Москва: Мир, 2004. – 960 с.
14. Хекхаузен Х. Психология мотивации достижения / Х. Хекхаузен – Санкт-Петербург: Речь, 2001. – 238 с.
15. Шепелева Е.А. Особенности учебной и социальной самоэффективности / Е. А. Шепелева. – Москва: Академия, 2008. – 229 с.
16. Штернберг Р. Интеллект, приносящий успех / Р. Штенберг. – Минск: Попурри, 2000. – 368 с.